

Kurdiyât

Yıl/Sal/Year: 2023

Sayı/Hejmar/Issue: 7

e-ISSN 2717-8315

DOI: 10.55118/kurdiyat.1284923

Rûpel/Sayfa Page:27-43

Cureya Nivîsarê/Makale Tûrû/Article Types:
Nivîsara Lêkolînê/Araştırma Makalesi/Research
Article
Dema Hatînê/Geliş Tarihi/Received: 18.04.2023
Dema Pejirandinê/Kabul Tarihi/Accepted/:
05.06.2023
Nurettin Ertekin, Dr., Hakkari Üniversitesi.
nurettin.ertekin@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-2744-0447

Atf: Ertekin. N. (2023). "Hêmaya Dîrokê di
Helbesta Tîrêj de", Kurdiyât, 7, 27-43.
Citation: Ertekin. N. (2023). "Historical
Elements in Tîrêj Poetry", Kurdiyât, 7, 27-43

HÊMAYA DÎROKÊ DI HELBESTA TÎRÊJ DE

Nurettin ERTEKİN

Kurte

Wêje, rewîşt, sinc, wicdan û hizra hevpar ya civakê bi hêza hunerê derdixe holê. Dîrok, rabirdû û serpêhatiyên civakê tîne ziman. Bi sedema her du zanist bi civakê re têkildar in, bivê nevê têkiliyek bi hev re ava kirine. Edebiyat û bi taybetî jî helbest ji bo zindî hiştina hafîzeyê dîrokî û civakî weke amûrek hatiye bikaranîn. Tîrêj, yek ji wan helbestvanan e ku di helbestên xwe de giringî daye dîrokê. Di vê xebatê de em ê li ser têkiliya di navbera helbest û dîrokê de rawestî û di helbestên Tîrêj de rengvedana dîrokê vekolînin. Di encamê de em ê bibînin ku Tîrêj bi helbestên mijardîrok bi teswîra rûdanên dîrokî bi serpêhatî û maddeya tarîxê xwestîye dîrokê ragihîne.

Peyvên Sereke: Wêjeya kurdî, Tîrêj, Helbest, Dîrok, Têkiliya wêje û dîrokê.

Tîrêj Şiirinde Tarihsel İmgeler

Özet

Edebiyat, toplumun ahlak ve vicdan gibi ortak duygu ve düşüncelerini sanat yolu ile dile getirir. Tarih, toplumun geçmişini ve toplumun başına gelen olayları konu edinir. Edebiyat ve tarih sosyal ve beşeri birer bilim dalı olmaları hasebiyle aralarında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Edebiyat ve özellikle şiir, tarihi ve toplumsal hafızayı canlı tutmak için bir araç olarak kullanmıştır. Kürt edebiyatının önde gelen şairlerinden Tîrêj, şiirlerinde tarihi fazlaca konu edinen şairlerinden birisidir. Bu çalışmada tarih ve edebiyat ilişkisine değinilecek ve Tîrêj'in şiirlerinde tarihin nasıl yer aldığı irdelenecektir. Sonuç olarak Tîrêj'in konusu tarih olan şiirleri ile tarihi olayları tasvir eden şiirleri ile dastanımsı şiirleri ve tarih maddesi ile tarih ve tarihi olayları aktarmak istediği görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Kürt Edebiyatı, Tîrêj, Şiir, Tarih, Şiir ve tarih ilişkisi.

Historical Images in Tîrêj Poetry

Abstract

Literature is an artistic expression of common emotions and ideas of the society, such as morality and conscience, through art. History is the narrative of the past events in a society. There is a strong correlation between literature and history since they are both humanities. Literature and especially the history of poetry have been used as a tool to keep the social memory alive. One of the leading poets in Kurdish literature, Tîrêj employed several historical themes in his poetry. The present study aimed to discuss the correlation between history and literature and the historical content in Tîrêj's poetry. Thus, it aimed to demonstrate that poetry plays a key role in the vitality of social memory, employs history for this purpose, and Tîrêj constructed his poetry based on this correlation.

Keywords: Kurdish literature, Tîrêj, Poetry, Historical elements, Correlation between poetry and history.

Destpêk

Hemû zanist, pir an hindik bi zanistên din re têkildar in. Wek hemû zanistan wêjeyê jî bi hin zanistan re têkilî ava kiriye. Wêje, bi taybet bi zanistên civakî yên wekî; erdnîgarî, felsefe, civaknasî, derûnnasî û dîrokê re peywendîdar e (Yıldız, 2017: 119). Ji van zanistan têkiliyeye gelek bihêz di navbera metnên edebî û dîrokî de heye. Ji ber vê têkiliyê dibe metnekî dîrokî di heman demê de metnekî edebî be û metnekî edebî jî bibe metnekî dîrokî. Wek mînak *Tarîxa Beyheqî*, herçend bi navê xwe berhemeke dîrokî be, di heman demê de berhemeke edebî ye jî (Bethaî, 1381: 173). Têkiliya wêje û dîrokê bi du awayan xwe dide xuyakirin. Yek, ew metnên edebî ku wek belgeyeyeke dîrokî îro li bendê şîroveyê ne. Duyem, ew metnên edebî yên mijara wan raborî ye û ji teref kesên dema me ve tîrê nivîsîn (Günyüz, 2010: 67). Helbestek, metneke edebî ye û di heman demê de belgeyek resen e ji bo dîroka dema xwe û berîya xwe.

Tîrêj, yek ji wan helbestvanên edebiyata kurdî ye ku di helbestên xwe de zêde cih daye hêmaya dîrokê. Em dikarin bi asanî bibêjin ku Tîrêj helbestên xwe bi hêmanên dîrokê dagirtîye. Kesek dikare dîwanên Tîrêj weke berhemên dîrokî jî bihesibîne û ji wan sûd werbigire.

Di warê têkiliya di navbera wêje û dîrokê de di edebîya kurdî de kêr xebat tîrê ber çavan. Xebata herî berbiçav bi navê *Rengvedana Dîroka Kurdî Di Helbestên Cegerxwîn de* ya Ibrahîm Ibrahîm e (Ibrahîm, 2018). Her weha di malperên medya civakî de du nivîsên kurt hatin dîtin. Yek ji teref Kamran Simo Hedili bi navê *Wêje û Dîrokê ye*, (Hedili, 2016) ya duyem jî ji teref Lokman Polat hatiye nivîsîn û sernavê nivîsê *Edebiyat û Dîrok* e (Polat, 2019). Vê dawiyê jî bi navê *Şahnameya Kurdan Civîna Nemiran* berhemeke nû ya Mela Ehmedê Palo (2022: 37-55) derket ku di pêşgotina wê de amadekarên wê kitêbê behsa têkiliya dîrok, edebiyat û mîtolojiyê kirine. Hem di der barê Tîrêj de û hem di der barê têkilîya wêje û dîrokê di helbestên Tîrêj de tunebûna xebatan bûye sedema vê lêkolînê. Di vê lêkolînê der barê jiyana, berhem û poetîkaya helbestên Tîrêj de agahî dê tîrê dayîn û rengvedana dîrokê di helbestên Tîrêj de tê nirxandin.

Ev xebat ji destpêkek, çar beş û encamekê pêk tê. Di beşa yekem de peywendîya di navbera wêje û dîrokê de hatiye nirxandin.¹ Di beşa duyem de li ser kurtejiyana Tîrêj, berhem û poetîka helbestên wî hatiye sekinîn. Di beşa sêyem de dîrok di helbestên Tîrêj de û di beşa çarem de dabeşkirina dîrokê di helbestên Tîrêj de hatiye nirxandin. Di encamê de hate dîtin ku Tîrêj ji bo dîrok û rûdanên dîrokî ragihîne ji çend şeweyên ciyawaz sûd wergirtiye.

1. Wêje û Dîrok

Li gorî raborîya dîroka berheman, peywendîya di navbera wêje û dîrokê de bi du awayan tîrê dîtin ku yek jê, wêje di berhemên pexşan û menzûm yên dîrokî de; ya duyem, dîrok di berhemên wêjeyî de ye.

1.1. Wêje di Berhemên Dîrokî de

Di demên berê de têkiliya dîroknasan û rêvebirên dewletan gelek xurt bûye. Ev têkilî weke patronajê hatiye binavkirin. Dîroknasan bi destûra wan, jiyana siltan, hikumdar, mîr, padîşah û

1 Wêje û bi taybetî helbest di ragihandina dîrokê de ji bo avakirina hafizeya civakî û bi avakirina hafizeyek civakî ragihandina hizrên neteweperwerî roleke mezin daye ser milên xwe. Me di vê xebatê de xwest ku em bizanibin Tîrêj bi çi şeweyê dîrok di helbesta xwe de bi cih kiriye. Ji ber vê em ê nekevin nava mijara hafizeya civakî û hizrên neteweperwerîyê.

hwd. şerên wan û agahiyên dema wan ji xwe re kirine mijar. Bi sedema ku di bin bandora patronajê de mane jiyana gel di wan berhemana de xuya nabe. Bi vê sedemê berhemên bi vî rengî ji bo famkirina dîroka gelan û agahiyên der barê rewşa civakî, çandî, aborî û siyasî bi tena serê xwe nabin çavkaniyên sereke, pêdivî bi hin berhemên din jî hene ku dîroka gelan bi rastî bê famkirin. Di pergala patronajê de nivîskaran çend peywîr bi hev re pêk dianîn. Ji bo pêkanîna van peywîran pêdivîya wan bi gelek zanistan hebû ku yek ji wan zanistan jî wêje bû. Bi vê sedemê çî dema ku dîrokna dîroka dema xwe dinivîsand ji hemû hêza xwe ya edebî sûd werdigirtin (Amûzîşî, 1396: 97). Berhemên wan dibûn terkîba dîrok û wêjeyê, ango berhemên xwe yên dîrokî bi wêjevanî dianîn holê. Nivîskaran di van berhemana de ji ayetên Qur'ana Pîroz, ji hedîsên Cenabê Peyamber, helbest, hîkaye û biwêjan sûd werdigirtin û berhemên xwe bi wan dixemilandin. Ji ber hindê berhemên ku bi vî rengî hatine nivîsîn hem ji bo dîrokna û hem ji bo wêjenasan giring in. Di edebiyata farsî de wergera *Tarîxa Teberî*, *Tarîxa Beyheqî*, *Tarîxa Cihanguşa* mînakên berhemên bi vî rengî ne (Munferd, 1372: 25). Di edebiyata kurdî de berhemên dîrokî ku bi vê şewazê hatibin nivîsîn li gorî çavkaniyên berdest nînin.²

Nivîskarên dîrokê çawa ku bi pexşan berhem nivîsandine, hin caran berhemên xwe bi nezm jî anîne holê. Bi sedema ku berhemên menzûm hîn zêdetir tî jiberkirin, di hişê mirovan de mûsikiyekê dihêlin, di nav gel de bêtir tî pejirandin. Di heman demê de helbestvan ji bo hêza xwe ya helbestvanîyê derbixwe holê bi nezm berhemên dîrokî nivîsandine (Amûzîşî, 1396: 98). Ev kevneşopî di wêjeya gelek gelan de tê dîtîn. *Şehnameya Firdewsî* (w. 411/1020) di edebiyata farîsan de mînak e ji bo vê cureyê. Ji farîsan bêtir Moxolîyan ji vê cureyê hez kirine. Bi taybet di dema hukûmetên Tîmûrî, Qecerî û Sefewîyan de ev cure berhemên dîrokî gelek di rewacê de bûne. *Zerfername* ya Mustewfî (w.740/1340), *Tîmûrname* ya Hatîfê Camî (w. 927/1521), *Şehnameê Sadiqî* ya Sadiq Biyek Efsar (945-1018) û *Şehînsahname* ya Fetih'elî Xan Seba (w. 1238/1823) çend mînakên vê cureyê ne (Perîsa&Tarî, 1396: 50). Mîmkun e her du berhemên Homeros; *Ilyada* ve *Odyseia* di vê kategoriyê de bînin nirxandin.

Di edebiyata kurdî de li gorî jêderên berdest *Dîwana Xelîlî* yekem berhema serbixwe û menzûm e ku tarîxa kurdan kiriye mijara xwe (Xelîlî, Destxet). Divê bê zanîn ku ev berhem ne kevn e, di serdema me de hatiye nivîsandin û berhemeke kurt e. Di edebiyata kurdî de *Qewlê Newala Sîsebanê* (Demir, 2012), *Borê Qer* (Yıldız, 2015), *Kela Dimdimê* (Celîl, 2001), *Zembîlfroş*, *Şêxê Sen'an*, *Bersîsê 'Abid* (Sadînî, 2000) dikarin weke mînakên berhemên bi vî cureyê bînin hesabandin.³

Hin berhem her çend rasterast ne berhemên dîrokî bin jî, bi naveroka xwe hin agahiyên dîrokî didin destê xwîneran. Di van berhemana de rewşa gel a siyasî û civakî, hizr û helwesta serokê dewletê derdikeve holê. Bi taybet berhemên bi *Siyasetname* û *Pendname* hatine binavkirin ev cure berhem in. *Siyasetname* ya Nîzâmû'l-Mulkê Tûsî (w. 485/1092) û *Qabûsname* ya Keykawûs b. Îskender (w. 480/1087) mînak in ji bo vê rewşê (Perîsa&Tarî, 1396: 51).

2 Em dikarin behsa van berhemana bikin: *Şerefname* (Bedlîsî, 1998), *Siyerû'l-Ekrad* ku di derbarê kurdên Baban û Erdelanê de ye bi zîmanê farsî ye (el-Babanî, 2019), *Dîroka Nijada Şêrwan* ku di derbarê mîrên Şêrwanê de ye bi zîmanê 'erebî ye (Budaq, 2004).

3 *Mîrnameya Hekarîyan* ku di derbarê mîrên Hekarîyan de hatiye nivîsîn nezm be jî bi farsî ye. Ji ber vê me weke berhema yekem nehesiband (Yazıcı, 2022).

Di edebiyata kurdî de berhemên serbixwe ji cûreyên siyasetnameyan nayên dîtin li gorî jêderan. Lê di van salên dawî de cûreyên pendnameyan derdikevin holê. *Şîretname* ya Zeynel Abidîne Arîkele mînak e ji bo pendnameyan (Arîkele, 2016). Belkî em dikarin *Guldan* û *Lalezar* a Mela Huznî Hezîn ji cûreyê pendnameyan bihesibînin (Ertekin, 2016: 66).

1.2. Dîrok di Berhemên Edebî de

Helbest, ji bo dîrokê û dîroknasan çavkaniyeke giring e. Divê dema dîroknasek li ser dîroka gel bixebite helbestên di wê demê de hatine nivîsîn di ber çavan re derbaz bike. Lewra, helbest bi hemû teşeyên xwe; - bes em dikarin xezelan ji nav derxin- mesnewî, qesîde, çarîn û bend çavkanî ne bo rewşa siyasî, civakî, aborî ya dema xwe. Bi taybetî qesîdeyên ku pesnên sultan, mîr, beg û paşayan tînin ziman, mersîyeyên li ser kesayetên bêtir giring in. Lê divê bê gotin, qesîde ne ji bo pesnên sultan tenê hatine gotin, qesîdeyên ku rewşa civakê rave dikin jî ne kêman in. Qesîdeya Ewheduddîn Enwerê Ebiyûrdî (w.585/1189) ya bi navê *Nameê Ehlê Xorasan* di tarîxa edebiyata farisan de gelek bi navûdeng e (Amûzişî, 1396: 101). Di edebiyata kurdî de jî, di dîwanên helbestvanan de şopên dîrokê xuya dikin. Helbestvanên kurd jî di helbestên xwe de rewşa civakê anîne ziman. Di dîwana Mela 'Eladîne Kopî, Mela 'Elî 'İlmî, Seyid 'Eliyê Findikî, Cegerxwîn, Seydayê Tîrêj de şopa dîrokê û rewşa civakê bi asanî tê dîtin.

Ji cûreyên edebî *nesebname* jî jêder in ji bo dîrokê. *Nesebname*, der barê malbatekê de an der barê kesekî ku bi regekî di dîrokê de cihekî taybetî ji xwe re veqatandiye tîne nivîsandin (Amûzişî, 1396: 107). Di rûdanên dîrokî de rola giring li ser milê mirovan e. Ji ber hindî mirovek çawa di guherandina dîrokê de cihekî mezin digire, her weha ji bo naskirina wî kesî pêdivîya dîrokê bi naskirina binemala wî kesî jî heye. *Nesebname*, ji bo vê pêdiviyê hatine nivîsandin. Di edebiyata kurdî de bi taybetî, di mewlûdan de beşek hatiye terxankirin ji bo binemala Cenabê Peyamber. Di vê beşê de binemala Cenabê Peyamber heta bîst û yek bavan hatiye nivîsandin (Bateyî, 2015: 11-12). Her weha wek berhemek serbixwe ji teref Mela Suleymanê Torî, *Dara Malbata Pêxemberan û Ehlê Beyta Nebî* (Torî, 2018) berhemek hatiye nivîsandin. Di warê kesan de jî Mela Husnî Hezîn li ser binemala xwe berhemek serbixwe nivîsiye. Her çend ku berhema Mela Huznî Hezîn di vê serdemê de be jî di çarçoveya mijara de me giringiya wê heye di dîroka edebiyata kurdî de.

Jiyanname, cûreyek ji berhemên edebî ye ku di wan de jiyana hin kesên dîrokî tîne nivîsîn. Di edebiyata kurdî de bi taybet hin helbestvanan wekî Cegerxwîn (Ibrahîm, 2016: 1) û Feqe Reşîd (Gemi, 2018: 130) di berhemên xwe de jiyana xwe nivîsandine.

Recmiyye, bi taybet li ser rûdana Kerbelayê û pakrewaniya Hezretî Huseyn hatine nivîsîn û di edebiyatê de wek cûreyek edebî cih dane wê. Di edebiyata kurdî de Şêx 'Ebdurrehman Aqtepi hem di berhema xwe *Rewdu'n-Ne'im* ê de (Aqtepi, 2016, 279-286) û hem di dîwana xwe de *recmiyye* nivîsiye (Aqtepi, 2002: 32-33).

2. Kurtejiyana Tîrêj

Tîrêj, di sala 1923yan de li gundê Nicîmê yê girêdayî bajarê Heskê hatiye dunyayê. Navê wî Nayif e. Navê bavê wî Heso, navê dayika wî Besê ye. Ji eşîra Bûblanan e. Di şeş saliya wî de, bavê wî koçî gundê Sêmitikê dîke û li vir bi cih û war dibin (Kaya, 1991: 84). Tîrêj li wê

derê li cem Mela Birahîmê Golî, dest bi xwendina Qur'anê dike û çend kitêbên dînî dixwîne. Di medreseyan de xwendina xwe didomîne û di dema xwendina medreseyê de dest bi nivîsînê dike. Ew, di sala 1937an de li bajarê Amûdê dest bi dibistanê dike. Pênc salan li dibistanê dixwîne. Lê ji ber mercên aborî xwendina xwe nedomandiye. Li Amûdê, têkiliyê bi helbestvanên mezin yên weke Cegerxwîn, Qedrî Can û Hesên Hişyar re datîne (Şero & Silêman, Bê dîrok: 94). Bi wan re xebatên niştimanperwerî dike û wek gelek ronakbîrên wê demê, Seydayê Tîrêj jî, di nava civata Xoybûnê de cihê xwe digire. Li gel nivîsandina helbest û çîrokan têkoşîneke ramyarî jî dimeşîne. Ji sala 1948an heta 1952yan di partiya Komunîst ya Sûrîyê de kar dike (Lêkolîn, 2014: 5). Di sala 1952an de bi destê parastina dewleta Sûrî tê girtin û dîwanek jî helbestên wî yên nebelavbûyî tê talankirin. Piştî ku Tîrêj ji zindanê derdikeve demek pir dirêj di nav erebên Cibûran de xwe diparêze. Di sala 1973an de vedigere bajarê Heskê û li wir bi cih û war dibe. Seydayê Tîrêj jî sala 1973an ve li bajarê Heskê jiyaye heta roja 23ê Adara 2002an ku koça dawî kirîye (Zengî, 2004: 5).

Tîrêj li pey xwe pênc berhem hiştine. *Dîwana Xelat, Dîwana Zozan, Dîwana Cûdî, Serpê-hatîyên Kurdan* (1-2) û *Mewlûda Kurmancî* (Zengî, 2004: 14).

2.1 Poetîkaya Tîrêj

Tîrêj, poetîkaya helbestên xwe li ser avakirina hizreke dîrokî ava kiriye. Li ser rewşa civakê helbest honandîye, ji ber te' de û zulma li civakê hatiye kirin xwestiye gelî bi dîrokê hişyar bike. Wek ku ew dibêje her tim di nav gel de jiyaye û bi gel re rabûye û rûniştîye. Di şîna û şahiyana de her li kêleka gel bû ye. Bingeha helbesta xwe ji jiyana gel stendiye. Di hevpeyvînekê de ku bi wî re hatiye kirin, ew weha dibêje:

“Ez di nav civatên wan de rabûme. Ez bi rabûn û rûniştina wan re bûm. Ez bi dahol, zirne, kêf û eşqa wan re bûm. Ev ji min re bûn ‘ilm. Ev ‘ilmê min ji welatê min hatiye.... Ji ber ku ez di xweşî û şîna wan de bi wan re bûm. Min ji wê çaxê ve tiştê bidîta yan jî bibihîsta ji xwe re dinivîsand” (Kaya, 1991: 84-85).

Ji ber hindê helbesta xwe xistiye xizmeta gelê xwe. Her xwestiye xizmetekê ji milletê xwe re bike heta ku rih di bedena wî de hebe. Di helbesta xwe de vê daxwaza xwe weha tîne ziman.

Da ez di xebata milletê xwe d' herme gorê
Ma kê weke Tîrêj can di vê rê de reha kir? (T 351-3)⁴

Li gor fikr û ramanên Tîrêj, armanca sereke ji honandina helbestê xizmeta gel e. Ronahiya helbestê, bedewiya helbestê ew e ku pesnê welatê de hebe. Di heman demê de helbest li gor hizra Tîrêj divê bîrewariyekê derxe holê û hişê mirovan bi vê bîrewariyê dagire. Helbet ev fikr û ramanên Tîrêj li dor tevgera sîyasî ya wê demê derketîye holê. Sînordarkirina naveroka helbestê tenê bi pesnê welat tengkirina edebîyatê ye ku tenê ji bo serdemekê belkî derbazdar be.

Ma rûmeta şî'rê çî ye?
Ned xizmeta millet de bî

4 Me hemû minakên helbestan ji berhema *Dîwan (Xelat-Zozan-Cûdî)* wergirtin. Hejmarên li dû malikan wek (T 55-10); hejmara yekem rûpelên berhemê nişan dide. Hejmara duwem jî hejmara malikan nişan dide. Eger helbest ji malikan pêk hatibe hejmara malikan, ji çarînan pêk hatibe hejmara çarînan û ji sê misrayan pêk hatibe, “muselles” be, hejmara musellesan nişan dide.

Ronahiya şî'rê çiyê?
Pesnê welat ku tê ne bî (T 334-1)

Tîrêj, di malikên jorîn de hizrên xwe yên der barê naveroka helbestê anîne ziman. Lê ev naveroka helbestê divê ji edebiyetê, ji şî'riyetê ne xalî be. Tîrêj, şî'riyet û edebiyetê weke cewher dînasîne.

Çi b'kim ji wê şî'ra rijî?
Danagre sewda û mejî
Derdê dil û can nakuji
Çaxê ko cewher tê nebî (T 334-2)

Li gor Tîrêj ji bo avakirina hafîza û bîrewariya civakê dîrok gelek giring e. Her gel û neteweyek li ser koka xwe didome, ku li gor hizra Tîrêj ev kok dîrok e. Ji ber hindê di helbestên xwe de her dîrok xistiye ber çavan. Bi vî rengî xwestiye hafîze û bîrewariyeke civakî li ser dîrokê ava bike. Di dawîya helbesteke xwe de vê mebesta xwe weha tîne ziman.

Ji dîroka welat ewî çend rûpel
Ji bona millet daye xwuyanîn (T 67-170)

3. Dîrok di Helbestên Tîrêj de

Rengvedanên dîrokê di şî'rên Tîrêj de bi çend awayan cih digirin. Hin helbest hatine terxankirin li ser kurtedîroka kurdan. Di hin helbestan de bi hunera telmîhê (bîranîn/tîlnîşan) dîrok hatiye amajekirin. Tîrêj, serpêhatî jî wek amrazekî bi kar aniye ji bo rengvedana dîrokê. Rasterast nivîsandina dîrokên hin rûdanan an salên wefata hin kesan di helbestên Tîrêj de tînin dîtîn. Di helbesteke Tîrêj de bi hesabgeriyê em digihêjin dîroka rûdanê. Ev her du xalên dawî ji taybetmendiyên edebiyata klasîk in ku di edebiyata klasîk de bi *maddeya tarîxê*⁵ tê nasîn.

Tîrêj, ji bo kurtedîroka kurdan du helbest nivîsîne. Tîrêj, di helbesta xwe ya bi navê *Tu Ji Tarîxê Bipirse* (T 481-1, 22) de kurtedîroka gelê kurd aniye ziman. Helbest ji 22 malikan pêk tê. Helbest, zêde neketiye nav gengaşîya dîrokê, bes navê hin dewlet û lehengan aniye ziman. Cih û warên ku kurd tê de jiyane destnîşan kiriye. Em dikarin bibêjin Tîrêj di vê helbestê de di bin bandora Cegerxwînî de maye. Lewra helbesteke Cegerxwîn bi navê "Kîme Ez" kurtedîroka kurdan tîne ziman (Cegerxwîn, 1992: 72). Di vê helbesta Cegerxwînî de dîroka serdema me xuya nabe, lê di helbesta Tîrêj de em dîroka serdema me jî dibînin.

Di helbesta bi navê *Şerefxan im* (T 309-1, 9) de her çend dîroka kevn hebe jî bi piranî dîroka nûjen û hêmanên dîroka nûjen dide berçavan. Lazim e bê gotin kesayet û deverên di van helbestan de derbaz dibin bi hunera telmîhê cih girtine. Telmîh (bîranîn/tîlnîşan), hunereke ciwankariyê ye ku destnîşankirina rûdanekê yan kesayetekî dîrokî yan ayetek ji Qur'ana Pîroz an hedîseke Cenabê Peyamber e. (Şemîsa, 1375: 7) Hemû kesayet û navên deveran, bi sedema rola wan a dîrokî

5 Maddeya tarîxê ji wê helbestê ra tê gotin ku helbestvan di helbesta xwe de derbarê rûdanên balkêş û mijarên giring de dîrokê binivîse. Weke jîdayîkbûn û mirina kesayetên mezin, destpêka hukumdarîya siltan, wezîr, mîr û began, avakirina mizgeft, kax, pir û karwanserayan, nivîsandina berhemana (Fesayî, 1380: 310) Divê mirov bibêje ku mimkun e ku maddeya tarîxê weke qit'e yan ruba'iyê helbesteke serbixwe be û dibe di dawîya helbestekê de cih bigire. Di helbestên Tîrêj de di dawîya helbestan de maddeya tarîxê cih girtiye.

hatine bîranîn. Her weha ew kesên bi vê hunera edebî hatine bîranîn lehengên rûdanên dîrokî ne û dever jî her wisa cih û warên rûdanên dîrokî ne.

Tîrêj, di hin helbestên xwe de rûdanên dîrokî teswîr dike. Helbesta bi navê *Cenga Selîbî* (T 324-1, 43) rûdana xaçperestan û Sultan Selaheddîn anîye ziman. Navê serokleşkerê xaçperestan, perîşanî û bêkêrbûna leşkerên Misriyan, alîkarîxwestina Selaheddînî ji Tûran Şah, wefata Selaheddînî, stratejiyên şerî, dîlbûniya serokleşkerê xaçperestan di malikên helbestê de tê dîtin. Tiştê balkêş, Tîrêj di helbestê de navê Selaheddîn bi *Salihê Eyyûbî* guhaztiye. Pêkan e ku ev jî ber zerûreta helbestê be.

Helbesta bi navê *Şîna Ser Şagirdê Amûdê* (T 122-1,25 li ser rûdaneke dişewat e. Ji malikên helbestê em têdigihêjin ku xwendekarên temen biçûk li bajarê Amûdê di sînemayê de bi agir, bi şewitandinê canê xwe ji dest dane. Di helbesta bi navê *Şîna Şehîdên Qeledizê* (T 126-1, 46) komkujîya xwendekarên zanîngeha Qeledizê û wêrankirana Qeledizê anîye ziman. Di helbesta bi navê *Helepçe* jî komkujîya Helepçeyê (T 355-1, 36) bi vê şêwazê hatiye honandin.

Di dîwana Tîrêj de sê *Serpêhatî* û *Geştnameyek* cih digire. Serpêhatiya yekem *Serpêhatiya Ciwan û Kejê* ye (T 15-1, 423). Ev serpêhatî bi teşeya mesnewiyê hatiye nivîsandin. Mesnewiyêke dirêj e, ji 423 malikan pêk hatiye. Di vê mesnewiyê de evîna Ciwanê Amedî û Kejê bi lehengên dîroka kurdan û erdnîgariya kurdan hatiye honandin. *Serpêhatiya Sîpan û Perwîn* (T 229-1, 197) bi 197 malikan, serpêhatiya *Siyamed û Xecê* (T 390-1, 178) bi 178 malikan, serpêhatiya *Gerek li Kurdistanê* (T 53-1, 170) bi 170 malikan di dîwanê de bi heman mebestê, ji bo bîranîna lehengên dîroka kurdan cihê xwe girtine.

Tîrêj, di helbesteke xwe de dîrok veşartîye, xwestiye ku em hinekî bifikirin û dîrokê diyar bikin. Di helbesta bi navê *Şîna Rewşen Bedirxan* de Tîrêj weha dibêje:

Çi mêvanek bi temtêl e ji çil salî we hev nedye

Memo û Zîn ghiştin hev di gorê de bi şêranî (T 524-6)

Ji malika jor diyar e ku Rewşen Bedirxan, piştî Celadet Bedirxan bi çil salî wefat dike. Dema em bizanibin ku Celadet Bedirxan di sala 1951ê de wefat kiriye em çil salî li ser vê dîrokê zêde bikin em ê fam bikin ku rewşen Bedirxan di sala 1991ê wefat kiriye.

4. Dabeşkirina Dîrokê di helbestên Tîrêj de

Em dikarin dîrokê bi sê serdeman dabeş bikin di helbestên Tîrêj de. Yek, dîroka kevn, dîroka beriya serdema Îslamê; duyem, dîroka serdema Îslamê; sêyem, dîroka nûjen, ji sedsala 19an û heta dema helbestvanî ye.

4.1 Dîroka Kevn

Mebest ji dîroka kevn, dîroka beriya Îslamê ye û hinek ji mîtolojîyê ye. Ew, ji afirandina gerdûnê dest pê dike heta destpêka Îslamê didome. Em dikarin vê dîrokê wek du beşan dabeş bikin; dîroka êlî, ku dîroka gelan, eşîran, neteweyan di xwe de digire û dîroka olî. Her du beş jî di helbestên Tîrêj de tên dîtin.

Di dîroka kevn ya êlî de; bi taybet navên dewletên kurdan û serokên wan dewletan tîn bibî-ranîn. Hin navên gernas û mêrxasên kurdan ku dîrok û çanda kurdan veguherandine û navên hin kesên dijminantiya kurdan kirine, dewletên wan ji holê rakirine yan bandoreke mezin li rewşa wan kirine jî tîn dîtin. Cih û warên ku kurd tê de jiyane, navên hin deveran jî di helbestan de bi dîrokê ve hatiye girêdan û hatine ziman.

4.1.1 Med

Tîrêj navê dewleta Med bi çend forman dibêje; Med, Medya, Medî, Mîdî.

Me got: Ey Amed, paytextê kurdan!

Ka *Mediyêd* mêr, ka dewleta wan? (T 55-10)

Welatê kovî û şêran

Welatê xêr û hem bêran

Welatê gol û avgêran

Cihê *Medya* û *Mîtana* (T 118-2)

Tu ji tarîxê bibirse ew dizane kî ne em

Em ji piştî qehreman in *Keyxesrewî Mîdî* me (T 481-1)

4.1.2 . Mîtan

Welatê gol û avgêran

Cihê *Medya* û *Mîtana* (T 118-2)

4.1.3 . Aşûr, Babîl, Hamûrabî, Kildanî

Hember *Aşûr* li *Babîl* paytextê dewletê

Destgîrê *Hemûrabî* şahê *Kildanî* me ez (T 481-2)

4.1.4 . Kawa û Dehaq

Tîrêj, wek hunera tezaad/dijberiyê du lehengên li dijî hev di heman malik yan çarînan de bi bîr tîne. Bi vî rengî hem lehengên kurdan dide nasîn û hem dijminên wan dide nasîn.

Manendê *Kawa* yê mezin

Îro bi çakûçê hesin

Dil perçe û par kir ji min

Ez wek *Dehaq* mam bê îlac (T 158-4)

Di heman demê de, di çarîna mînak de ji bo efsaneya *Kawa û Dehaq* em wêneyên rûdanê jî dibînin. «Çakûçê hesin» û «bêîlac» du bîranînên rûdanê ne. Di malika jêr de em têdigihjin ku *Kawa*, *Dehaq* kuştîye.

Kurê *Kawa* yê hesinkar serbilind û qehreman

Mêrkujê Dehhaqê zalim millete Arî ne em (T 481-5)

4.1.5 Rustem-Efrasiyab

Rengê *Rustem* hate meydanê bi şûr û gurz û rem
Dil ji ber tenha şikestî, wek şahê *Efrasiyab* (T 156-2)

Demek şer kirin, xwîn meşî rengê zab
Wekî cenga *Ristem* û *Efrasiyab* (T 17-11)

Di malikên jorîn de helbestvan bi xwînêr dide famkirin ku şerek di navbera Rustem û Efrasiyab de çê bûye (Bnr. Aykaç, 2022: 236-242).

4.1.6 Îskender- Dara

Îskender berî daye *Dara* bi kîn
Digel nîne camê digel dûrebîn (T 35-7)

Di malikên jêrîn de hin taybetiyên Dara hatine ziman. Bi van malikan em têdîgihjin ku Dara, kesekî mîrxas bûye, gelek leşkerên wî hebûne, li gelek deveran (helbestvan dibêje heft welat) hukum kiriye, lê paşê ji teref Îskender ve welatê Dara hatiye wêrankirin.

Piştî em gerîn li kaviî û wara
Paşê me gote: ma kanî *Dara*?
Ku ferman dikir li *heft welatan*
Gelo ma ka ew *ziyayê mara*
Ka ew qehreman, ka ew Keyûser?
Kanî ew sera, ew *kom û leşker*?
Salyan jêr dihat ji milkê Aşûr
Ji şahê Tûran, ji nik Îskender
Kanî ew heyam ew çax û dewran?
Heyf û mixabin, ji wan kes neman (T 55-2, 6)

Di dîroka kevn ya olî de hin kesayetên olî, bi taybetî peyamber û kesên li hember peyambaran rabûne û rûdanên olî tînin. Her weha, navên deverên ku rûdan li wir derbazbûne jî di malikan de cihê xwe girtine.

4.1.7 Suleyman Pêxember û Unsûrên li dor Wî

Hudhud, navê balindeyekî ye ku bi kurdî wek Silêmanê Dunikul, Dîksilêman tê naskirin. Hudhud, di rûdana navbera Hezretî Suleyman û Belqîzê de bi ragihandina peyaman cihekî taybet digire. Tirêj, di malikên ku em ê mînak bidin, her çend ku navê Suleyman Peyamber neanîbe zimên jî bi lehengên xwe dide famkirin ku rûdan di dema wî de derbaz bûye. Ev rûdan di Qur'ana Pîroz de di sûreya Naml (23) de derbaz dibe.

Ciwan gote ehlen gelek merheba
Kê *Hudhud* çi anî ji min r' te ji *Seba* (T 34-1)

Bigir mifte çerxa bîsata ji ba
Ziyaret ke *Belqîz* li şehrê *Seba* (T 34-3)

Belqîz î li ser textê *Seba* tu bi emr û ferman
Pertewa dil û can
Asef bi xwe me ku navê *Xweda* ez ku bixwînim
Tev bircê te bînim (T 174-6,7)

4.1.8 Îbrahîm Pêxember û Unsûrên li dor Wî

Helbestvan di malikên jêrîn de hestên xwe yê aşiqane bi kesayet û cihên dîrokî xemilandîye. Di malikan de kesayetên ku derbaz dibin ji têkilîyeke dîrokî bêtir bi taybetmendîyên xwe cih digirin. Her çend di navbera Azer û Îbrahîm/Bîrhîm de têkilîyek xizmî hebe jî, taybetmendîyên wan bêtir aşkere ye. Helbestvan, yara xwe jî layê xweşikahîyê dişibîne latên ku Azer dergevanîya wan dike; xwe dişibîne Bîrahîm ku bi mêrxasî latên pûtxaneyê şikandîye û canê xwe xistîye xetereyê. Homan û Nemrûd jî bi zilm û sitemkarîyê tèn nasîn.

Pêş û qublegaha aşiqan î ey perî tû
Latê *Azer* î tû
Dergeha li ber pûtxaneyê ez dê şikînim
Te bi kotek derînim
Bîrhîmê zeman im ez li der xakê *Rehayê*
Can û dil tebayê
Sed *Homan* û *Nemrûd* dê bi qurban bigerînim
Te ji dest wan derînim (T 174-2, 3, 4, 5)

4.1.9 Nûh-Tofana Nûh-Keştiya Nûh

Hezretî Nûh, bi avakirina keştiyê, tofanê û temendirêjîya xwe di dîrokê de cih digire. Keştiya Hezretî Nûh remz û nişana rehabûnîyê û tofan jî sembola karesat û nehametan e. Di malikên jêrîn de tofana Hezretî Nûh wekî karesateke mezin hatîye teswîr kirin.

Çi fertona serî *Nûh* e
Ji derya Hind ku lê rabû
Di nîva bager û pêlan
Di wê avê de ew geştîm (T 347-3)

4.1.10 ‘Îsa-Mûsa-Çiyayê Tûr

Nekir dûm bi *Îsa* re zatê ji nûr
Nekir dûm bi *Mûsa* re pêxwasê *Tûr* (T 38-1)

Tîrêj, di malika jorîn de rûdana ku Hezretî Mûsa sola xwe jî nigê xwe deraniye û pêxwas çûye ser çiyayê Tûrê bi bir tîne. Ev rûdan di Qur’ana Pîroz de di sûreya Taha de derbaz dibe.

4.2 Dîroka Îslamê

Di dîroka serdema Îslamê de bi taybet dewleta Eyûbiyan û Sultanê gernas Selahaddîn derdike-

ve pêş. Her weha Heccacê zalim jî bi zilm û sîtemkariya xwe di malikan de cih digire. Wan kesên bi zilm û sitem hukumdariyê dikin hatine şibandin bi Heccacê Zalim. Dîsa di dîroka serdema Îslamê de rûdana trajîk a Kerbelayê jî bi hemû alîyên xwe di helbestan de bi cih bûye.

4.2.1 Heccacê Zalim

Heccac (661-714) yek ji walîyê Emewîya ne. Bi zilm û zordariyê tê nasîn. Di malikên Tirêjê de remz û nişana desthilatdarên sîtemkar e.

Li ser textê *Hucac* hûn dikne ferman
Ne ol û dîn, neyarêd tuxmê însan (T 129-3)

4.2.2 Kerbela-Huseyn

Rûdana Kerbalayê di dîroka Îslamê de cihekî taybet digire. Li ser vê rûdanê, bi taybet li deverên weke Îranê û herêmeke Îraqê edebîyatek ava bûye. Kerbela û Hezretî Huseyn temsîla mez-lûmiyetî ne ji ber vê yekê ew kesên ku zilm li wan hatiye kirin bi şehîdê Kerbalayê, Hezretî Huseyn têne şibandin.

Belê ara we kevn e, ne ji neha ye
Ji dewra wan şehîdên *Kerbela* ye
We zarokên *Huseynê Haşimî Zad*
Hemî kuştin li gel wê ava Mûrad (T 129-5,6)

4.2.3 Selaheddîn-Eyyûbî

Selaheddînê Eyyûbî yan Selaheddînê Kurdî hem di dîroka kurdan de û hem di dîroka alema Îslamê de cihekî mezin wergirtîye. Ew, bajarê Qudsê ji destê xaçperestan reha dike û dewleta Eyyûbîyan ava dike. Bi van layên xwe weke qehreman û gernasekî kurd di helbestan de sembola mêr û mêrxasîyê ye.

Dewleta *Siltan Selaheddîn* paytextê Misr û Şam
Leşkerê azadiyê şûnwarê *Eyyûbî* ne em (T 481-7)

Selaheddîn serî rake ji gorê
Ji mizgefta Emewya xweş binêre (T 357-1)

Selaheddînê kurdî me
Li textê Misrê sultan im (T 309-2)

4.3 Dîroka nûjen

Di vê lêkolînê de me dîroka nûjen ji sedsala 19an û heta roja me bi sînor kir. Di vê beşê de rûdanên dîrokî ên ji sedsala 19an û vir de ew ê bîna nîşandayîn. Di dîroka nûjen de bi piranî ser-hildanên kurd di helbestên Tirêj de cih digirin. Komkujiya Helepçe û şewata sinemaya ‘Amûdê û hin rûdanên din jî di helbestan de tîn dîtin. Peymanên navneteweyî, ku bandoreke giring daniye ser dîroka kurdan, wek Sykes-Picot jî hatine bîranîn. Rûdan û kesayetên dîrokî ku peywendiyên wan bi dîroka kurdan re tunin, lê di dîroka dunyayê de an di ya hin gelan de cihekî taybet jî xwe

re wergirtine, wekî Fidel Castro, hilweşandina dîwarê Berlinê, cenga di navbera Iraq û Îranê de, Şoreşa Îranê, Ernesto Che Guevara, Cemîleya Cezayirî jî hatine bibîrxistin. Ji ber ku Tîrêj gelek rûdan anîne ziman em ê ji wan hinekan wek mînak dest nîşan bikin.

4.3.1 Şêx 'Ubeydullahê Nehrî

Şêx 'Ubeydullahê Nehrî, bi serhildana sala 1880yê tê nasîn. Ji ber vê weke gernasekî di malikên helbestvanan de cih girtîye. Di malikên Tîrêj de bi heman serhildanê hatîye bîranîn.

Ebdullê Nehrî dema ku şêst hezar leşker civand
Kurdê Zagros im bi xwe tev leşkerê *Nehrî* ne em (T 481-9)

4.3.2 Mîr Bedirxanê Cizîrî

Mîr Bedirxanê Cizîrî, weke ku ji bernavkên wî tê famkirin mîrek ji mîrên Cizîra Botan e. Li hember Osmanî serî hildide û li hember wan têdikoşe. Dewleta Osmanîyan, malbata Bedirxaniyan sirgûnî Stenbol û Girîdê dike. Malbata Bedirxaniyan ji bo ziman û edebîyata kurdî xizmetên bêhempa dikin. Ji ber vê xizmeta Bedirxaniyan, Tîrêj, hemû xwendekaran weke leşkerê Bedirxaniyan dinasîne.

Mîr Bedirxanê Cezîrî hakimê Burca Belek
Xwendekarê dewletê pêkve sîpahê wî ne em (T 481-10)

4.3.3 Şêx Se'id

Li gel muderris, mutesewif, mufessîr û muheddistiya xwe serokê serhildana sala 1925an e. Piştî têkçûna serhildanê li Amedê tê bidardakirin. Hem weke lehengekî serhildanê û hem jî weke mezlûmekî bisêdarvekirî tê bîranîn.

Berê te ger li Amed bî
Tu xweş deynî qulingê min
Lê kêla *Şêx Se'idê kurd*
Bidî ber deng û fixana (T 119-1)

4.3.4 Avakirin û Hilweşandina Dîwarê Berlînê

Piştî Herba Duyemîn ya Cîhanê Elmanya dibe du perçe. Bajarê Berlînê di navbera her du perçeyan de; Elmanyaya rojava û Elmanyaya rojhilat, parve dibe. Ji bo ku welatî derbazî rojava û rojhilatê nebin dîwarek di navbera her du perçeyan de tê avakirin. Avakirina dîwarê Berlînê remza perçebûna neteweyan û hilweşîna dîwar jî sembola yekîtîya neteweyan e.

Weke ku tê zanîn Berlîn bajarekî Elman e.
Bine *dîwarê Berlîn Alman* pê bû du perçe
Wa îro ew bi xurtî *ji bin ve dadixînin* (T 295-2)

4.3.5 Peymana Sykes-Picot

Peymana Sykes-Picot, peymana nepenî ye ku di 16ê gulana sala 1916an de di navbera Împaratoriya Brîtanya û Fransayê de ji bo parvekirina erdnîgarîya Rojhilata Navîn ya dewleta Osmanîyan hatîye imzekirin. Paşê dewleta Rûsî jî beşdarî vê peymanê bûye (Metintaş, 2017:

42). Tirêj vê peymanê rexne dike û dixwaze ku sînoren bi vê peymanê hatine danîn ji holê werin rakirin.

Sozmana Saykis Bîko li Kurdistan çend sînor
Danîn divê em rakin xwe j bin destan derînin (T 295-4)

4.3.6 Cemile Buhayrad (Djamila Bouhired)

Cemîle Buhayrad, sembola şoreşa azadiya Cezayîrê ye. Leşkerên Fransayê wê êxsir dikin. Berî ku were bidarvekirin ji teref leşkerên Fransa duçarî tecawiz û îşkenceyan dibe (Laurent, 2004: 117). Tirêj, Cemîle Buhayrad weke rol model hildibijêre.

Wek *Cemîla Bûheyred*, serbilinda Cezayir
Fîrensa ew seraser dane ber dax û şewat (T 100-6)

4.3.7 Şoreşa Îranê

Şoreşa Îranê di sala 1979 de pêk hatîye. Bi vê şoreşê desthilata Şahî ketîye destê serokên olî (Cülük, 2018: 90-93). Tirêj, şoreşa Îranê weke mînak hildibijêre ji bo desthilatên zordest.

Tiştê çê bû li *Îran* ma te nedî ne bihîst
Gelo nayê bîra te ew şah in *şahê bin gor*
Ketî bin çerxa tarîx, lê wergerî dem û dor T (88-9, 10)

4.3.8 Fidel Castro û Şoreşa Kuba

Şoreşa Kubayê bi rêxistina 26ê Tîrmehê destpêdike û di 1ê Kanûna Paşî ya sala 1959an de rejîma Fulgencio Batista bi dawî dibe û ji teref Fidel Castro hikumeteke nuh ava dibe (Koca, 2020: 43-66). Tirêj, serokê vê şoreşê weke leheng dinasîne.

Şoreşa Kastro li Kûba serbilind û qehreman
Şoreşa li Nîkaragwa ya bi nav û pir bi deng (T 293-5)

Encam

Tirêj yek ji wan helbestvanan e ku xwestiye di helbestên xwe de dîrok û rûdanên dîrokî ragihîne. Piraniya helbestên xwe li ser vê poetîkayê ava kiriye. Dîroka gelê xwe, cih û warên ku kurd lê jiyane, kesayetên mezin ên dîroka kurdan tevî hinek dijminên wan di helbestên wî de cih girtine.

Dîroka gel ya beriya serdema Îslamê, dîroka serdema Îslamê û dîroka nûjen, geh bi hunera telmîhê, geh rasterast, geh bi teswîrkirina rûdanên dîrokî, geh bi rêya serpêhatiyên di helbestên Tirêj de reng vedane.

Bi taybetî di hin helbestên wî de dîroka nûjen, dîroka hin rûdanên civakî û siyasî bi roj û meh û salan cih girtiye. Wekî komkujiya Helepçe û şewata sînemaya ‘Amûdê. Her weha di helbestên zêmar/mersiyeyan de li ser mirina kesayetên hatine nivîsandin jî dîroka mirina kesayetên rasterast hatine nivîsandin.

Wek ku Tîrêj di helbestên xwe de aniye ziman, sedema cihgirtina dîrokê di helbestên wî de ji bo avakirina pirekê di navbera nîfşên nû û yên berê de ye. Her weha Tîrêj, ji bo rûdanên dîrokî neyên jibîrkirin û kartêkirînekê li ser hişê gel bike helbest weke amrazekê bikar anîye.

Çavkanî

- Amûzişî, S. P. (1396). *‘Ulûmê Funûn û Edebî*. Tehran: Şirketê Çap û Neşrê Kîtaphayê Dersî.
- Aqtepeî, Ş. ‘E. (2002). *Dîwana Rûhî*. Stenbol: Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Aqtepeî, Ş. ‘E. (2016). *Rewdu’-n-Ne’îm*. Diyarbakır: Seyda Yayınları.
- Arîkele, Z. A. (2016). *Şîretname*. Diyarbakır: Aram.
- Aykaç, Y. (2022). “Şah û Pahlewanên Mîtolojîk di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de”. *Mîtos û Edebiyat Mîtosên Kurdo-Îranî di Edebiyata Kurdî de*. (Ed. Shahab Vali & Kenan Subaşî). Stenbol: Nûbihar.
- Bateyî, M. H. (2015). *Mewlûda Nebî*. Diyarbakır: Dini Neşriyat Kitabevi.
- Bedlîsî, Ş. (1998). *Şerefname -Kürd Tarihi- Türkçeye Çeviren: M.Emin Bozarlan*. İstanbul: Deng.
- Bethaî, S. H. (1381). Şi’r û neqşê an der camî’e. *Danişgedê Edebiyat û ‘Ulûmê însanî, Dewre 52, Şomare 162, Tehran, 161-172*.
- Budaq, S. K. (2004). *Dîroka Nijada Şêrwan (Dîroka Mîrekên Şêrwanê)*. İstanbul: Enstituya Kurdî Ya Stenbolê.
- Cülük, A. (2018). İran İslam Devrimi ve Ulemanın Zaferi. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi , 20 (1), 87-103*.
- Cegerxwîn. (1992). *Kîme Ez*. İstanbul: Deng.
- Celîl, O. (2001). *Kürt Kahramanlık Destanı, Dımdım, Rusçadan Çeviren, İbrahim Kale*. İstanbul: Avesta.
- Demir, A. (2012). *Qewlê Newala Sîsebanê*. İstanbul: Nûbihar.
- Durre, A. (2002). *Şerha Dîwana Ehmedê Xanî, Felsefe û Jiyana Wî*. İstanbul: Keskesor.
- el-babanî, A. b. (2019). *Siyer’ul Ekrad, Bâban ve Erdelan Kürtleri Tarihi (1523-1870), Hazırlayan: Veysel Başçı & Eral Ceylan*. İstanbul: Peywend.
- Ertekin, M. Z. (2016). Analîzek Li Ser Guldana Hezîn Di Çarçoveya Şîretnameyên Kurdî De. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi , 2 (3), 62-86*.
- Fesayî, M. R. (1380). *Enwa’ê Şi’rê Farsî*. Şîraz: Nuwêd.
- Günyüz, M. (2010). Tarih-Edebiyat İlişkisi. *Somuncu Baba Aylık İlim Kültür ve Edebiyat Dergisi, Yıl 17, sayı 118, Ağustos, 66-67*.
- Gemi, A. (2018). Çend Agahî Derheq Jiyana Feqe Reşîd û Sirru-l Mehşera Wî de. *Nûbihar Akademî, Jimar 9, Sal 5, 127-145*.

- Hedili, K. S. (2016, 12 12). *Çandname*. Çandname: <https://candname.com/weje-u-dirok/>
- Ibrahîm, I. (2016). *Rengvedana Dîroka Kurdî Di Helbestên Cegerxwîn De*. Mardîn: Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtûya Zimanê Zindî yên li Tirkîyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, Teza Lîsansa Bilind.
- Ibrahîm, I. (2018). *Rengvedana Dîroka Kurdî Di Helbestên Cegerxwîn*. Stockholm, Swêd: Apec Tryck & Förlag AB.
- Kaya, Ş. (1991). Hevpeyvînek Bi Seyfayê Tîrêj Re. *Berhem, Kovara Lêkolînên Civakî û Çandî-Gulan, Îlon, Hejmar 11-12*, 84-86.
- Koca, M. (2020). Küba Devrimi ve Devrimin Türk Basınına Yansıması: Milliyet Gazetesi Örneği. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (1), 43-66.
- Laurent, M. (2004). Aşk ve Aşkın Buluştuğu ve Ayrıştığı Yer: NizârKabbâni ve Cemal Süreya'nın Şiirinde Sevgili ve Mesaj. *Doğu Batı*, 26, 111-124.
- Lêkolîn. (2014). Ji Bo Bîranîna Seydayê Tîrêj- Seydayê Tîrêj Di Çend Rûpelan De (Kurtejiyan û Dem). *Pênûsa Nû, Hejmar 22, Sibat.*, 5-6.
- Metintaş, M. Y. (2017). Sykes-Picot Antlaşmasından 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti'ne Kadar İngiltere ve Fransa'nın Kıbrıs Politikaları. *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 1 (1), 42-56.
- Munferd, M. F. (1372). Peywendê Tarîx û Edebîyat. *Gîhanê Ferhengî*, , *Salê Dehom, Şomare 7*, 24-28.
- Palo, Mela E. (2022). *Şahnameya Kurdan Civîna Nemiran*. (Amd. M. Yıldırımçakar, V. Başçı, Y. Aykaç, R. Palo). Stenbol: Nûbihar.
- Perîsa&Tarî, S. Q. (1396). Peywendê Tarîx ba Edebîyat Der Mitûnê Tarîxîyê Zeban û Edebîyatê farsî. *Mecelleê Tarîxê Edebîyat, Şomare 81/3*, 49-77.
- Polat, L. (2019, 08 01). *Çandname*. Çandname: <https://candname.com/edebiyat-u-dirok/> adresinden alındı
- Sadîmî, M. (2000). *Feqiyê teyran û helbestên Wî*. İstanbul: Nûbihar.
- Soğukömeroğulları, M. (2010). Fuat Şükrü Dilbilen'in şiirlerinde toplumsal hafıza. *Karadeniz Araştırmaları, Yıl: 2010 Cilt: 7 Sayı: 27*, 149-177.
- Şemîsa, S. (1375). *Ferhengê Telmîhat (îşaratê Esatîrî, Dastanî, Tarîxî, Mezhebî Der Edebîyatê Farsî)*. Tehran: Mîtra.
- Şero & Silêman, H. I. (Bê Dîrok). *Wêjeya Kurdî Amadeyî-3: Tîrêj*. Bê Cih: Komiteya Ragihandinê Li Herêma Cizîrê.
- Tîrêj. (2014). *Dîwan (Xelat-Zozan-Cûdî)*. Stenbol: Peywend.
- Torî, M. S. (2018). *Dara Malbata Pêxemberan û Ehlê Beyta Nebî*. İstanbul: Nûbihar.

Xelîlî, X. (Destxet). *Dîwana Xelîlî*. Arşîwa Taybet ya Nurettin Ertekin.

Yıldız, A. (2015). *Qewlê Hespê Reş (Metn û Lêkolîn)*. Mardîn: Teza Lîsansa Bilind, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî Yê li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî.

Yıldız, A. (2017). *Hunera Vegotina Bedew a Devkî û Nivîskî -1-*. Van: Lorya.

Yazıcı, T. (2011). Târîh-î Beyhak,. *TDV İslam Ansiklopedisi, C 40* (s. 74-75). içinde İstanbul.

Yazıcı, T. (2022). *Mîrnameya Hekarîyan, Wergera Ji Farisî: M. Xalid Sadînî*. Van: Peywend.

Zengî, D. (2004). *Panorama Veşartin, Şînî û Bîranîna Çilrojîya Koçkirina Seydayê Tîrêj*. Libnan-Beyrût: Çapxaneya Amîral.